

په خنیا ژینگه هی د بهر هه هی (وهریانا خه مین نه زایی) دا

سه فین محمه د
(دهوک)
(۱-۲)

ده سپیک

گریدایی تیورییه ژ زارافه و چه مک و پیناسه و
گرنکی و بنه ما و تاییه تمه ندی و هوکارین درهنگ
سه رهلانا وی ل کوردستانی بخوڤه دگریته. پشکا
دوویږ پراکتیکیه و چند نمونه تیدا هاتینه
شروڤه کرن. لدوماهیږ نه جام و ژیدهر هاتینه
دیارکرن.

په خنیا ژینگه هی په خنیه کا نوییه د نه ده بیاتږ
دا، گریدایی نه وی په یوه ندییا د ناقه را مروڤ و
ژینگه هی و پرسگریکن ژینگه هی دایه، هه روه سا
نه وان نالوژین د ناف ژینگه ها سروشتی دا.
هه ولدانه که ژبو بهرز پاکرتنا ژینگه ها ساخلم
و فه دیتنا چاره سه رییا بۆ پرسین ژینگه هی.
جهږ ناماژیه نه ف پږبازا نه ده بی وه کو هه موو
پږبازین دیکه یین نه ده بی دناف نه ده بیاتا
کوردی دا په نگه دایه. هه نه دیب و نقیسه رهک
لگور هزر و دیتنا خو پرسین ژینگه هی د ناف
بهره مین خو دا دنارینن. نه ف فه کولینه
لژیر نافونیشانی په خنیا ژینگه هی و پراکتیکرن
لسه بهر هه مږ (وهریانا خه مین نه زایی) یا
هوژانقان (دلدار محمه د)، هه ولدانه که ژبو
پتر ناشنایی په خنیا ژینگه هی بین د نه ده بیاتا
کوردی دا، دږ هه ولده یین نه وان ناماژه و پرسین
گریدایی ب ژینگه هی فه هه لبرترین و لدویڤ
بنه مایین په خنیا ژینگه هی شروڤه بکین. نه ف
فه کولینه ژ دوو پشکا پیکده هیته: پشکا یه کی

پشکا یه کی: زارافه و تیکه ه و تاییه تمه ندیږ

په خنیا ژینگه هی

۱- زارافه یین په خنیا ژینگه هی

په خنیا ژینگه هی ژ نه وان په خنیه یین سه ربه خوږه
د فه کولینن نه ده بی دا، له ورا ژ لایږ زارافه یږ فه
خودان زارافه یه کی تاییه ته د بیانی نه ده بیدا.
بۆ یه که م جار زارافه یږ ژینگه ه وه کو زانسته
ژینگه هی (Ecology) بکارینایی زانایږ نه لمانی
(نارنست هایکل) بوو لسالا (۱۸۶۶) (۱). نه ف
په یفه په یفه کا یونانییه ژ که فن دا بکارهاتییه.
په یفه کا لیکدایه ژ دوو په یفان پیکده هیته: نه و
ژی (eco) واته (مال یان خانی)، (Logy)
واته (زانسته) ده هیته (۲). به لی وه کو زارافه یږ

دلدار محمدهد

(پوست مودرنيزم) بوويه كو بوويه ريخوشكهرهك
 ژبو په يدا بوونا په خنځه يا ژينگه هئ. په خنځه يا
 ژينگه هئ ليكوليني ل په يوه نديا د نافه را نه ده بي
 و ژينگه ها ماديدا دكت (٥). د په خنځه يا ژينگه هئدا
 سروشت نافه نده و مرؤف لاهه كييه (٦). هه روه سا
 (لاورينس بويل Lawrence Bull) كه سه كي
 ژينگه ه پاريزه ب في شپوهي تيگه هئ په خنځه يا
 ژينگه هئ دده ته دياركرن: ليكولينه ل په يوه نديا
 د نافه را نه ده ب و په وشا ژيانا كه سه كي پيگير
 دا به رامبه ر ژينگه هئ (٧). نه ف وئ يه كي دده ته
 دياركرن كو په خنځه يا ژينگه هئ ب تنئ شلؤفه كرنا
 ديارده يئ سروشتي نينه د به ره ميئن نه ده بي دا،
 به لكو كريارا په خنځه يئ ب ژينگه ها ده ورو به ريفه
 گرئده ت. هه روه سا ژ بوچوونين (ديفيد كارتر) ي
 لسه ر تيگه هئ په خنځه يا ژينگه هئ ب نه في ناوايي
 دده ته دياركرن: ((په خنځه يا ژينگه هئ په گه زه كي
 ديتري نوي كو (جهه) لره گه زين نه ژاد، چين، و
 په گه زئ وه كو ديتن و پرسپيكتف بو شروقه كرنا
 نه ده بي اتئ زيده كرينه)) (٨). نه ف پيازا په خنځه يي
 يا نوي سه رهلدي بو مه ديارديت وه كو پيازاين

په خنځه يا ژينگه هئ (Ecocriticism) بو يه كه م
 جار بكارنيايي ل نه ريكا ل سالا (١٩٧٨)
 نه وئو ژ لايئ په خنځه گري نه ريكي (ويليام
 روكرت William ruekert) بوو (٣). هه روه سا د
 وه لاتين جيهانئ ب گشتي چند زارافه يئ ديكه
 بكارنيان د به رامبه ر په خنځه يا ژينگه هئ ژ نه وان
 ئي ل نه ريكا نه ف زارافه يه يئ په سه نده
 (Ecocriticism) واته په خنځه يا ژينگه هئ، لوه لاتي
 بريتانيا نؤر جارن نه ف زارافه يه بكارده يئ
 (Green Studies) واته خواندين كه سك
 (الدراسات الخضراء) بكارده يئ، هه روه سا د
 زمانئ نه لمانيدا زارافه يئ (Green Criticism)
 واته په خنځه يا كه سك ده يئ بكارنيان (٤).
 زارافه يه كي نوييه د پيازاين ستراتيئ يئ
 تايه ت لايه نين ژينگه هئ دا په يدا بوويه، لسه ر
 بنه مايئ داخوازا پاراستنا ژينگه هئ دكت، ژبه ر
 في چندئ باشتين زارافه زارافه يئ په خنځه يا
 ژينگه هئيه .

- تيگه هئ په خنځه يا ژينگه هئ:

په خنځه يا ژينگه هئ يه كه ژ نه وان ناراسته يئ
 په خنځه يي يئ ژ ده رفي سياق به ره مي كاردكته،
 نانكو كار لسه ر نافه رؤكا به ره مي دكت و پاشي
 نه وان ديارده و كارتنيكرين ژ ده رفي به ره مي
 فه دكوليت، كو بوينه ريخوشكهرهك ژبو په يدا بوونا
 به ره مي نه ده بي، هر چند نه ف په خنځه وهك
 ريباز و زارافه يا نوييه، به لي كاركرن لسه ر
 به ره مي نه ده بي وه كو ريبازين كه فن كاردكته
 نه وين ژده رفي به ره مي نه ده بي فه دكولن،
 نؤريه يي جارا فه كولينئ لسه ر به ره ميئ پياليزمي
 دكت. په خنځه يا ژينگه هئ ل فان دوماه ييا د نه ده بي
 نه ريكي و نه وروپي دا په يدا بوويه ژ نه جامئ
 پيشكه فتنا ژيانا كؤمه لايه تي و هه و لين تاكه كه سي
 بوويه هه روه سا ژ نه جامئ سه رهلانا ريبازا

پهځنهي يېن كهفن گرنكي دده ته دهووبه رېن بهرهمين نه ده بي كا چ هوكار و پالدەر لپشت ئافراندا بهرهمينه هه تا كو بهرهمه كي نه ده بي هاتييه ئافراندا، ههروه سا ژبو دياركرنا ئه وان هوكاران د پهځنيا ژينگه هي دا نه م پيدفي ئه وان په گز و بنه مايين پهځنهي يېن كهفين نه وژي (ژينگه، نه ژاد، جه، ميژو، هرزا نقيسه ري) (۹). پهځنيا ژينگه هي پيدفي ب ژينگه ها سروشتي هيه ژبلي (ژينگه ها سياسي و كومه لايه تي و ئابووري... هتد)، چونكي ژينگه ها سروشتي دبته هوكار و پالدەر لسهر نقيسه ري ژبو ئافراندا بهرهمين نه ده بي.

- پيناسه يين پهځنيا ژينگه هي:

هه رچنده پهځنياه كا نوييه دناف پيازيين پهځنهي دا، لئ هه بوونا چهندين زارافه و تيگه هيئن جوداجودا بووينه هوكارين هندئ، كو پهځنهر و نقيسه ريئن پهځنيا ژينگه هي نه شين پيناسه ييه كا گشتگير ژبو پهځنيا ژينگه هي دابن، هندهك جارن زي تيكه ليهك په يدا دبته د ناهه را پهځنيا ژينگه هي (Ecocriticism) و زانستي ژينگه هي (Ecology) دا، نه هه ب خو ژي دبته ئاستهنگ و ئالوژي لبه رسينگي خوانده فان و پهځنهرين ژينگه هي. لسهر ئالوژيا زارافه و تيگه هيئن پهځنيا ژينگه هي نه ديب و شاعيرئ مسري (مه مه نه بو فسل به دران) ل (كؤنفرانسئ چوارئ يئ زمانئ عه ربه بي) وئ يه كي دده ته دياركرن، كو هه ولدان ژبو پيناسه كرنا پهځنيا ژينگه هي هه واپن ده سپيكي بوون، چونكي هيشتا نه ه پهځنياه دپروسا دوستكرنا ده سپيكي يه و يا گه نه، به لئ دبينم پهځنياه پيگيره دهه واپن هوشيارئ و گه شه كرنا نقيسه ريئ ژينگه هي د بهر امبه ر نه وان تشتين دهووبه رېن وي دا هه ين ب ديتنا مرؤفايه تيئ گرنكي ب

بابه تيئن ژينگه هي دده ت (۱۰). ژ نه فيئ بوچووني ديار دبته هه ر تشتي لده سپيكي بيت دي گه لهك پا و بوچوون لسهر هه بن، چونكي نه و بابه تيئن زه نكين و هيژه كا به رده وام د گه شه كرني دا هه بيت گه لهك ئاراسته يان ب خو هه دگريت، ئانكو ب تنئ ل كوژيه كي نارواستيت. ژبه ر نه فان نه گه را دي هه ولده ين بوچوونيئن هندهك پهځنهران لسهر پيناسه كرنا پهځنياه ژينگه هي وه رگرين ژ نه وان: (جرچ جرارد Greg Garrard) د بهر تووكا خو دا ب نافي (پهځنياه ژينگه هي) ده كؤلينا (زنجيره زارافه يين پهځنياه نوي) به لافكريه، گؤرپانكاريين بنه رهي لبه ر ه پيدانا پهځنياه كه لتوري و نه ده بي دا پيكيئا د ژيده رين ژينگه هي دا سه نته ر بوويه، بهر تووكا وي ب يه كم بهر تووكيئن ده سپيكي د بواري پهځنياه ژينگه هي دا ددانن، فه ره نه گه كا زور باش بو زارافه يين ژينگه هي هه يه، ههروه سا ليكؤلينيئن لسئ لايه ني كره نه وژي (نه ده ب، كه لتور، ژينگه) (۱۱). ههروه سا (جرچ جرارد Greg Garrard) پهځنياه ژينگه هي ب نه في شيوه ي پيناسه دكه ت: ((پهځنياه ژينگه هي فه كؤلينا په يوه نديا مرؤفيا ب تشتين نه بيت مرؤف فه ب دريژاها ميژوويا ره وشه نبيريا مرؤفايه تيئ و پيشكيشكرنا شرؤفه كرنا پهځنياه ژبو زارافه يئ (مرؤفايه تيئ بخؤ)) (۱۲). ژ پيناسا (جرارد) ي بو مه ديار دبته كو پهځنياه ژينگه هي فه كؤلينيئ لوان تشتان دكه ت يين د هه بووني دا هه ين و په يوه نديا مرؤفي پيقه هه بيت، ل ده مي پهځنياه ژينگه هي لوان په يوه نديا فه دكؤليت ب كاره كي مرؤفايه تي بيت. ئانكو نه ه پيناسه وئ يه كي ديار دكه ت كو پهځنياه ژينگه هي ب تنئ ب ديار ده يين ژينگه ها سروشتي فه فه ناكؤليت، به لكو ژينگه هي ب گشتي بهرچا ف دكه ت ل ژير نافي مرؤفايه تيئ.

ههروهسا لدور پیناسه کرنا په خنیا ژینگه هی کو گشتگیرترین پیناسه هی ژبو زارافه یی په خنیا ژینگه هی نه وژی (شیریل گلو تیفلیسی Cheryl Glofelty) د بیژیت: ((فه کولینه لپه یوه ندییا د ناقبره را نه ده ب و ژینگه هی دا)) (۱۳). هر زیده کرن لسه نه فی پیناسه یی ژبو پتر بهیته شروفه کرن نه ف چنده زی لسه زیده کریه: په خنیا ژینگه هی وه کو په خنیا فیمینیسیت هولدت ژ لایه نی په وشه نبیری فه هوشیاریا په گزی و هروهسا وه کی په خنیا مارکسی هولدت هوشیاریا شیواژین به ره م نینان و چینین نابوری بلند بکته (۱۴). نه ف پیناسه یه ب گشتی فه دهیته گریدان نانکو هر دیارده یه کا ژینگه هی دنا ف نه ده بیاتی دا په نگه بدهت په خنیا ژینگه هی وی په یوه ندییی شروفه دکته و کارتی کرنا وان لسه ریک دنیخیته بهر پیلین په خنیا، نه و دیارده یین نه دیب یان شاعر یان نقیسه ری دبه ره مین نه ده بی دا نافراندین نایا کارتیکرنا ژینگه هی ب چ شیوه لسه هاتییه کرن و هروهسا کا هتا چ ناست ژینگه ه بکارئینایه وه ک خزمه تا مروفایه تی ب گشتی بکته یان پیچه وانه. ژ لایه کی دیترفه په خنه گری بریتانی (ریتشارد کریج Ricgard Kerridge) د په رتووکا (نقیسین لسه ژینگه هی) ب نه فی شیوه ی پیناسه کریه: ((هه لسه نگاندنا تیکست و هزرا لدویف پیگه گریدانا وان یا هه لبرارتی و مفایین وان، وه ک به رسفدانه کئ بو کیشه یا ژینگه هی)) (۱۵). وه کی دهیته زانین په خنیا ژینگه هی په یوه ندییا ژینگه ه و سروشت و جه د به ره مین نه ده بی دا ب واتیه کا دیتر نه ف ریازه بابه تین په وشه نبیری و خرابکاریین د به رامبه ژینگه هی فه دکولیت سه بارهت پرسین نالوز نه فرؤ ژینگه ه

تیدا دنالیت و بوینه مه ترسی لسه ژینگه هی و سروشتی ب گشتی، له ورا فه ره گرنکی ب په خنیا ژینگه هی بهیته دان کا چند نقیسه ری پیگیره ب پرسین ژینگه هی.

- گرنکیا په خنیا ژینگه هی:

په خنیا ژینگه هی گریدانه کا ته مام دگال زانستی ژینگه هی (Ecology) هیه هر پیشکه فتنه کا د زانستی ژینگه هی دا په یدابیت گاریگه ریا خو هیه د نه ده بی دا ب گشتی و تاییهت په خنیا ژینگه هی. په خنیا ژینگه هی تاکین کومه لگه هی هوشیاردکته به رامبه ژینگه هی و هزرا ناقرا کرنا ژینگه ه کا ساخلم کو مافن ه می گیاندارا تیدا یی پاراستی بیت. نه م دشین گرنکیا په خنیا ژینگه هی د چند خالان دا دیاریکه ین.

۱- تیورا په خنیا ژینگه هی هاریکاریا مه دکته ژبو شروفه کرنا هر ده که کی ب پیکا فه کولینا شیواژی وینه کرنا سروشتی ژ لایه نقیسه ری فه. هروهسا لیکه پریانا به رسفا نه فان پرسیارا ددهت، سروشت چه وا بکارئینایه؟ دم و جهی به ره می چه په یوه ندی د گال ژینگه هی هیه؟ چه وا به حسی قهیرانا ژینگه هی کریه؟ پولی نافرته و زه لمان چییه دبه رامبه سروشتی؟ ژینگه ه چه وا کارتیکرن کریه لسه نقیسه ری به ره می؟ (۱۶).

۲- نقیسه د ناف به ره می نه ده بی دا دگال سروشتی دیالوگی دروست دکته و هه ست ب وی چنده دکته کو ئیکولژیا به شداریی د به ربه لافکرنا هوشیاریا ژینگه هی و داخوازا پاراستنا ژینگه هی دکته و زیان نه گه هیتی (۱۷).

۳- نارمانجا په خنیا ژینگه هی ب تنی شروفه کرنا وینه یین سروشتی د نه ده بی دا نینه، به لکو ب شروفه کرن و تیگه هشتنا جیهانا سروشتی رادبیت، کو تیکسته کئ نالوز و نه ناسایی یه. په خنیا ژینگه هی داخوازا گوهر پینا په وشه نبیری د چفاکین

مرۆفایه تی دا دکهت و مرۆفی پآلددهت کو هزر د چفاکه کئی جیهانی دا بکهت. ئەف جفاکه ژینگه ها نه مرۆف و ماددیژی فه دگریت (۱۸).

- بنه ما و تایبه تمه ندیین په خنه یا ژینگه هی:
په خنه یا ژینگه هی یه که ژوان په خنه یین خودان چه ندین سیمما و بنه مایین تایبه ته کو د هیته جودا کرن ژ په خنه یین دیتر، ئەفه هندهک ژوان بنه مایانه.

۱- پاراستنا ژینگه هی یه که ژ گرنگترین بنه مایین په خنه یا ژینگه هی کو ب ریژه یه کا زۆر خه لک گرنگی یی ب پرسین ژینگه هی ددهن وه کو گرم بوون و پیسبوونا ژینگه هی و داخوازا باشتکران و ستاندره کرنا ژیانئ ددهن (۱۹).

۲- په خنه یا فیمینیزم (Ecofeminism) ب یه ک ژ بنه مایین په خنه یا ژینگه هی دهیته هژمارتن نفیسهرئ فرهنگسی (فرانسو شیویون) ئەف تیگه هه بکارئینایه بو په یوه ندیا د ناقبه را ژن و ژینگه هی دا، لدویف بیرو هزرا وی ژن دکه فیته بهر ژینگه ها سروشتی و ههست و سوزا ئەفئ چه ندئ وه کریه کو ژن لسهر ژینگه هی ب شیوه یه کئی جیوازتر بنفیسیت، سیمایین ژنی پتر به رف ژینگه هی دچن و په یوه ندیا ژنی دکه ل ژینگه ه و سروشتی (۲۰).

۳- ژینگه ها کۆمه لایه تی مارکسیزم (Social Ecology) یه که ژ بنه مایین په خنه یا ژینگه هی فهلسه فا مارکسیه تی و چفاکی سه پاندنا مرۆفی لسهر مرۆفی دبنه هۆکارین پرسین ژینگه هی، له ورا دهیته گوتن: ژینگه ها چفاکی و مارکسیزما ژینگه هی ب ته مامی سیاسینه، ب دیتنا وان دقیت مرۆف به شهک بیت ژ سروشتی به لئ ئەو تشتین مرۆف ئەنجام ددهن هیشتا وه کو نه سروشت ئەنجام ددهن (۲۱).

۴- فهلسه فا هایدگر دهیته هژمارتن

ژ بنه مایین په خنه یا ژینگه هی، فهلسه فا (مارتن هایدگر ۱۸۸۹ - ۱۹۷۶) ی دبیژیت: ژینگه ه ب تنئ مرۆفان بخۆفه ناگریت به لکو گیانه وه ران و گژوگیایی ژی فه دگریت ههروه سا ددهته دیارکرن کو مرۆف به پرس و سه ردارئ گیانه وه ران نینه به لکو شقانی وانه (۲۲).

۵- ژینگه ها کویر (Deep Ecology) ئەف زارافه بو یه که م جار ژلایئ فه یله سوفئ نه رویجی (ئهرنی نه یس Arne Naese) فه هاتیه دناف ئەده بی په خنه یا ژینگه هی دا، لدویف دا بوویه دیارترین بنه ما ژبو ژینگه هی، ئەف بنه مایه وی چه ندئ ددهته دیارکرن جیهان یا مه زنه و بریتیه ژ په یوه ندیه کا به یز د ناقبه را زینده وه ران دا و نابیت ئەف سیستمه بهیته ژناقبرن و هه بوون و سلامه تی و گه شه کرنا مرۆف و نه مرۆفان لسهر ئهردی، نابیت مرۆف زینده وه رین دیتر قر بکهت و ژناف ببهت. ههروه سا هه ولدانه ژبو کیمکرنا سه نته ربیا مرۆفان دکهن لسهر ئهردی، دا ژینگه ه و گیانه وه ره بهینه پاراستن (۲۳).

۶- فه کۆلین و لیگه پانانا ئالۆزین ژینگه هیه و په یوه ندیا دناقبه را مرۆف و سروشتی یه د هه ره ده که کئی ئەده بی دا (۲۴).

۷- تایبه تمه ندیه کا دیتر یا په خنه یا ژینگه هی، ئەو نه ب تنئ لسهر ئەده بی نوی یی ژینگه هی پراوستیت به لکو (فه گه پانانه لبه ره م و تیکستین که فن، کو ئەده بیاتی ئهرکی چاره سه رکرن جیهانا سروشتی و هه بوونئ گپرایی) (۲۵).

- ژیده ر:

۱- عبدالستار عبدالمجید سپینداری، دهروازه یه ک بو سروشتی و ژینگه هی، چاپا ئیکئی، ۲۰۰۶، چاپخانه یا زانا دهۆک، ل، ۹.

۲- د. محمود مصطفی لمهداوی، علم البینه، ص. ۵.

<https://www.uonabaredu.ig>

٣- ديفد كارتر، النظرية الأدبية، ترجمة: د. باسل المسالمة، الطبعة الأولى ٢٠١٠، دار التكوين للتأليف والترجمة والنشر، ص ١٥٣.

٤- پ. د. سيروان جهبار ئەمين و مهدي احمد محمود، شيكردهوهي چەند دەقيكي شيعري به پي تيوري رهخههي ژينگههه، گوڤاري تويژهه/ بهرگي/ ٥ ژماره ٢٠٢٢/٣، ل ٣٥٣.

٥- محمد عبدالناصر محمد العنتبلي، شعر معروف الرياضي في ضوء النقد الأيكولوجي، مجله جامعة الازهر، كلية اللغة العربية، المجلد السادس والعشرون، العام ٢٠٢٢م، الجزء الخامس، ص ٤٣٤٤. <https://dengekano.info>

٧- پ. د. سيروان جهبار ئەمين و مهدي احمد محمود، شيكردهوهي چەند دەقيكي شيعري به پي تيوري رهخههي ژينگههه، گوڤاري تويژهه/ بهرگي/ ٥ ژماره ٢٠٢٢/٣، ل ٣٥٤.

٨- شهنگ سامي شاه كه ره م شوكري، پراكتيزه كرنا بنه ماين رهخههه ئه ده بي يا ژينگههه د پومانين (ئاترا دووماهي ئاده مئ لسه ره دي) و (مروقي به له چهك) دا، ناما ماسته ري، زانكوي دهوك، سالا ٢٠٢٢، ل ٧٢.

٩- د. فوئاد ره شيد، ئه فسانهي (رييازي وه سفى و شيكاري) له رهخههه ئه ده بي ئه كاديمي كورديدا، <https://kurdipedia.org>

١٠- د. محمد ابو الفضل بدران، اهمية النقد الأدبي البيئي، في الدراسات النقدية، المؤتمر الدولي الرابع للغة العربية، ص ١٩٦ <https://www.alrabiahconfrences.org>

١١- جورج جرارد، النقد البيئي، ترجمة: عزيز صبحي جابر، هيئة ابو ظبي للثقافة والتراث كليمه، ابو ظبي الامارات العربية المتحدة، ٢٠٠٩، ص ١١.

١٢- هه مان ژي ده ر و لاپه ره.

١٣- فاطمة جاري عايص القرني، البيئة الكونية في الرواية السعودية - نماذج مختارة دراس في ضوء النقد البيئي، قسم اللغة العربية و ادابهم، جامعة الملك سعود في الرياض، مجلة الدراسات العربية، كلية دار العلوم، جامعة المينا، ص ١٧٥٥.

١٤- هه مان ژي ده ر و لاپه ره.

١٥- جورج جرارد، النقد البيئي، ت: عزيز صبحي جابر، هيئة ابو ظبي للثقافة والتراث كليمه، ابو ظبي ٢٠٠٩، ص ١٦، ١٨.

١٦- پ. د. سيروان جهبار ئەمين و مهدي احمد محمود، شيكردهوهي چەند دەقيكي شيعري به پي تيوري رهخههه ژينگههه، گوڤاري تويژهه/ بهرگي/ ٥ ژماره ٢٠٢٢/٣، ل ٣٥٧.

١٧- محمد عبدالناصر محمد العنتبلي، شعر معروف الرياضي في ضوء النقد الأيكولوجي، ص ٤٣٤٦.

١٨- شهنگ سامي شاه كه ره م شوكري، پراكتيزه كرنا بنه ماين رهخههه ئه ده بي يا ژينگههه د پومانين (ئاترا دووماهي ئاده مئ لسه ره دي) و (مروقي به له چهك) دا، ناما ماسته ري، زانكوي دهوك، سالا ٢٠٢٢، ل ١٠٢.

١٩- پ. د. سيروان جهبار ئەمين و مهدي احمد محمود، شيكردهوهي چەند دەقيكي شيعري به پي تيوري رهخههه ژينگههه، گوڤاري تويژهه/ بهرگي/ ٥ ژماره ٢٠٢٢/٣، ل ٣٦٠.

٢٠- هه مان ژي ده ر ل ٣٦٨.

٢١- جورج جرارد، النقد البيئي، ت: عزيز صبحي جابر، هيئة ابو ظبي للثقافة والتراث كليمه، ابو ظبي، ٢٠٠٩، ص ٤١.

٢٢- هه مان ژي ده ر ص ٤٥.

٢٣- پ. د. سيروان جهبار ئەمين و مهدي احمد محمود، شيكردهوهي چەند دەقيكي شيعري به پي تيوري رهخههه ژينگههه، گوڤاري تويژهه/ بهرگي/ ٥ ژماره ٢٠٢٢/٣، ل ٣٦٤.

٢٤- م. د. اسامة حسين شاهين، النقد البيئي و الدراسات البيئية، مجلة العلاقة، عدد خاص المجلد ٧ العدد ١، ٢٠٢٢، ص ١٦٥.

٢٥- شهنگ سامي شاه كه ره م شوكري، پراكتيزه كرنا بنه ماين رهخههه ئه ده بي يا ژينگههه د پومانين (ئاترا دووماهي ئاده مئ لسه ره دي) و (مروقي به له چهك) دا، ناما ماسته ري، زانكوي دهوك، سالا ٢٠٢٢، ل ١٠٠.